

WAKKERE MENSEN BLIJVEN OF IN SLAAP DOMMELEN?

DE MENS ONDER TOEZICHT EN BEÏNVLOEDING DOOR SLIMME TECHNOLOGIE

Reviewartikel n.a.v.: Maurits Martijn & Dimitri Tokmetzis (2016), *Je hebt wél iets te verbergen: Over het levensbelang van privacy*. Z. pl.: De Correspondent.

[Concept van een tekst die is gepubliceerd als: S. Dorrestijn (2017), "Wakkere mensen blijven of in slaap dommelen?". In *Filosofie & Praktijk* 38(1), pp. 38-47. (zie ook [kortere recensie](#))]

Steven Dorrestijn

We zijn steeds meer online. We e-mailen en chatten de hele dag door. We delen bestanden en foto's. We winkelen online. We betalen voor parkeren met een app. We hebben accounts bij de overheid voor het regelen van belastingen en toeslagen. Ook apparaten zoals de verwarming thuis zijn steeds vaker aan het net gekoppeld. Voor autorijden gebruiken we navigatiesystemen met live verkeersinformatie en we horen dat de auto binnenkort autonoom gaat rijden. Met fitnesshorloges en slaappapps monitoren en verbeteren we onze leefstijl.

Al die systemen en apps verzamelen enorm veel informatie over waar we zijn, wat we doen, hoe het met ons gesteld is en wat ons bezighoudt. Het belang van nadenken over privacy neemt dus enorm toe. Maar de aandacht die we er daadwerkelijk aan besteden steekt daar schril bij af. Dat komt omdat privacy voor een belangrijk deel een erg *abstract* probleem is, zo stellen Maurits Martijn en Dimitri Tokmetzis in een aansprekend boek dat onlangs verschenen. Het is moeilijk te overzien wat er aan data over ons verzameld wordt, wat daar vervolgens mee gebeurt en welke consequenties dat voor ons heeft. We weten ergens wel dat het belangrijk is, maar we hebben er te weinig een concreet gevoel bij. Op de voorkant van het boek prijkt een struisvogel met zijn kop in een netwerkaansluiting in de wand. De boodschap is duidelijk. Als het gaat over privacy, doen we aan struisvogelpolitiek. We steken veel te veel onze kop in het zand.

Je hebt wél iets te verbergen is de titel van het boek en de ondertitel luidt: *Over het levensbelang van privacy*. Daarmee gaat het boek krachtig in tegen de veelgehoorde mening dat wie niets te verbergen heeft, toch ook niet bang hoeft te zijn om in de gaten gehouden te worden. Dat moeten we dus wel. In uitzonderingssituaties zoals een politieke omslag naar een totalitair bewind of oorlog kunnen data die nu onschuldig zijn plotseling letterlijk levensgevaarlijk worden. Dat is een indringende waarschuwing, die we eigenlijk al kennen, maar misschien niet serieus genoeg nemen. Echter, ook in het alledaagse leven krijgen we op allerlei manieren te maken met bemoeienis en beïnvloeding via techniek en data. Als dat ook klinkt als een abstract probleem, dan zal het lezen van dit boek daar zeker verandering in brengen.

Naar aanleiding van dit boek waarvan ik een bespreking geef, wil ik ook verder helpen duiden wat er op het spel staat. Dat betreft een filosofische maar ook heel actuele en concrete kwestie die Tokmetzis en Martijn wel aanstippen maar waar ze hun handen niet te veel aan willen branden. De toename van surveillance, maar vooral ook een verschuiving van toezicht met camera's in de van richting geautomatiseerde diensten en beïnvloeding door slimme technologie met sensoren maakt een oude vraag op een nieuwe manier actueel: Wat is de mens? En dat in relatie tot techniek: hoeveel techniek heeft de mens nodig en hoeveel techniek kan de mens verdragen? Vinden we bewuste reflectie over ons handelen belangrijk, of mag ons leven wel automatisch door techniek geregeld worden? En wanneer en hoe gaan we daarover beslissen? Zijn we wakker en alert genoeg om te weten waarover we zelf willen beslissen, of zijn we bezig onszelf te laten inslapen?

Onthullingen uit de verborgen wereld van data

Martijn en Tokmetzis zijn onderzoeksjournalisten. De afgelopen paar jaar verrichtten zij een reeks journalistieke onderzoeken. Daarvan deden ze verslag in reportages op de nieuws- en opiniewebsite *De Correspondent*. In *Je hebt wél iets te verbergen* biedt een overzicht en verdere uitwerking van hun onderzoeken. De onthullingen over de verborgen wereld van data zijn even fascinerend en verbazingwekkend als soms onthutsend.

Achter ons surfen op het Internet blijkt een hele wereld schuil te gaan van “trackers” waarmee een eindeloze reeks bedrijven meekijken waar we op klikken. De bedrijven beconcurreren elkaar om een zo goed mogelijk profiel op te stellen van ons gedrag en onze voorkeuren. Terwijl wij rondklikken vinden er achter onze rug om in fracties van seconden volledig geautomatiseerde veilingen plaats om te bepalen welke advertenties in op de websites voor ons verschijnen (p. 29).

Openbare wifi-netwerken zijn niet zo veilig. Dat hebben we allemaal wel gehoord. Maar toch zoeken we graag naar gratis en open netwerken om te kunnen internetten met onze laptop en smartphone terwijl we ons data-tegoed sparen. Gratis internet, dat voelt als een verworvenheid. Dan is het wel schrikken om te lezen hoezeer er meegekeken kan worden. Bij hun onderzoeken maken Tokmetzis en Martijn veel gebruik van de hulp van experts en technisch vernuft om toegang te krijgen tot datastromen die je normaal als gebruiker niet ziet. Zo doen ze in een cafeetje een proef met een apparaatje waarmee ze het wifiverkeer in kaart kunnen brengen. De inhoud van alle communicatie wordt niet zichtbaar, maar wel de

naam van netwerken, type apparaten, bezochte websites. Ze krijgen te zien dat iemand om hen heen een datingapp voor homo's op zijn smartphone heeft (p. 56). Ze besluiten om niet precies na te gaan om wie het gaat. Maar het blijkt dus dat heel persoonlijke zaken te achterhalen zijn.

Steeds meer apparaten maken gebruik van het Internet. Het goed afschermen daarvan is niet eenvoudig en het is veel werk. Heel veel apparaten blijken dan ook niet goed beveiligd. Een opzienbarend voorbeeld is hoe gemakkelijk met een speciale zoekmachine gezocht kan worden naar apparaten die op het Internet zijn aangesloten, zoals webcams die overal hangen en als beveiligingscamera dienen. Onze onderzoeksjournalisten krijgen gemakkelijk toegang en kijken zomaar even mee in een babykamer, kapperszaak en een gokhal (p. 50).

Informatienetwerken en datastromen zijn onzichtbaar. Veel technologie is voor ons een *black box*. We stoppen er wat in en we krijgen wat terug. Maar hoe apparaten functioneren en wie en wat er achter onze rug om nog allemaal bij betrokken is, daarop hebben we geen zicht. Een belangrijke eerste bijdrage van het werk van Martijn en Tokmetzis is dat het helpt zichtbaar maken wat normaal voor ons onzichtbaar blijft en waarover we daarom maar moeilijk onze mening weten te bepalen.

Privacy en beïnvloeding

Verweven met het verhaal van hun onderzoek halen Tokmetzis en Martijn het werk van anderen aan, van andere journalisten, van rechtsgeleerden, sociologen en techniekfilosofen. Ze zoeken naar duiding van wat ze aan feiten en verhalen boven water weten te halen. Oftewel, hoe erg is dat we onze kop in het zand van de data steken?

Een eerste vaststelling is dat het bestaande privacyrecht de stand van de techniek in de praktijk niet heeft bijgehouden. Privacyrecht handelt tot nu toe over het recht van burgers om te weten welke data worden verzameld, opgeslagen en waarvoor die data wordt gebruikt. En burgers moet daarvoor telkens om toestemming worden gevraagd. Maar dat is met betrekking tot heel veel soorten data een idealistische voorstelling die volstrekt niet meer realiseerbaar is. Wie leest de voorwaarden bij het installeren van een nieuwe app? Wie zou ze in alle details en consequenties kunnen begrijpen? En is er een realistische optie om niet akkoord te gaan?

Bovendien, er zijn zo enorm veel data in omloop, dat de bedrijven en de overheden zelf vaak onvoldoende overzicht hebben over welke data ze over ons verzamelen. Daar loopt het al mis met de uitvoering van de verplichting consumenten inzicht te geven en om toestemming te vragen (p. 73). Hoe verder? Het mag zo zijn dat kennis en controle over onze data vaak niet realistisch is, we moeten dan in plaats daarvan wel meer oog krijgen voor hoe die data worden gebruikt (p. 108). Als niet haalbaar is om te controleren wat over iedereen bekend is, dan moeten we in ieder geval wel onze focus houden of gaan richten op de bemoeienis met ons leven via die data.

In het boek wordt overtuigend neergezet dat die bemoeienis er is, van de zijde van bedrijven en van de overheid. Data-analyse en online marketing vinden inmiddels op enorme schaal plaats. Al dat meekijken met ons geklik op het Internet is erop gericht ons te leren kennen om beter onze aandacht te kunnen vangen. Niet zonder ironie is de vaststelling dat de

knapste koppen in onze maatschappij hun tijd en talent volledig besteden aan software programmeren met als enige doel om mensen op zoveel mogelijk advertenties te laten klikken (p. 129).

En ook de overheid begeeft zich op het pad van de beïnvloeding van mensen. De belastingdienst experimenteert met *nudging* en geeft mensen van wie uit de data bekend is dat ze juist een scheiding achter de rug hebben een extra herinnering, omdat uit data-analyse blijkt dat zij vaker vergeten hun aangifte op tijd te doen (p. 134). Het analyseren en voorspellen van het gedrag om mensen vervolgens voortijdig te corrigeren, biedt ook een vergezicht voor een toekomst van *voorspellend politiewerk*. Onder die term vallen pogingen om vooraf in te grijpen en bij te sturen bij mensen die afwijkend gedrag vertonen en die op basis daarvan volgens verwachting neigen tot het plegen van vergrijpen (p. 123).

Macht en tegenmacht

De verzamelde data over ons zijn dus niet onschuldig maar worden gebruikt voor beïnvloeding. Data zijn een middel voor machtsuitoefening door overheden en bedrijven. De conclusie van het boek is daarom dat het tijd is voor *tegenmacht* (p. 181). Als consumenten moeten we meer op onze hoede zijn en voor onze rechten opkomen. Maar individueel kunnen we niet zo heel veel doen, want de krachten zijn enorm (p. 193). Wat vooral nodig is, is dat privacy veel meer in ons gezamenlijke bewustzijn komt en een veel belangrijker thema wordt in het maatschappelijk en politiek debat.

Met de aansprekende voorbeelden en prikkelende duiding draagt dit boek zeker bij aan bewustwording bij iedereen die het leest. Dat is niet gering. Meer kan van een enkel boek niet worden verwacht. Maar het is nog niet de maatschappelijke en politieke bewustwording die de auteurs zelf nodig achten.

Om de moed erin te houden sluiten de ze af met een verwijzing naar het debat over de klimaatverandering. Dat is een even abstracte problematiek. In de afgelopen jaren is daar echter een omslag geweest. De sceptici zijn grotendeels overstag gegaan (hoewel daarbij moet worden opgemerkt dat in de maanden sinds het verschijnen van *Je hebt wél iets te verbergen* de klimaatscepsis wel een comeback aan het maken is). Er ontstaat een steeds grotere politieke consensus en langzaam maar zeker komen er verdragen waarmee op wereldwijde schaal overheden zichzelf en elkaar tot duurzamer handelen bewegen. De hoop is dat de erkenning voor het belang privacy op eenzelfde manier zou kunnen groeien.

De filosofische vragen die blijven

Het betoog van Martijn en Tokmetzis overtuigt behoorlijk. Dat wil niet zeggen dat het helemaal zonder rafels is. Soms roept de duiding van hun ontdekkingen en de verwijzingen naar kritisch denkers over techniek vragen op.

Filosoof en antropoloog van de techniek Bruno Latour wordt bijvoorbeeld opgevoerd met zijn idee van techniek als *black box*: apparaten in gebruik laten hun werking vaak niet zien. We weten wat ze kunnen, welke dienst ze leveren, maar niet hoe ze dat doen. Echter, Latour gebruikt dat idee op een veel minder maatschappijkritische manier dan Martijn en

Tokmetzis (in navolging van Frank Pasquale). Volgens Latour is het onvermijdelijk en zelfs wenselijke dat de werking van techniek vaak toegedekt is. Pas als techniek niet goed functioneert dringt de vraag naar de werking zich op en gaat de motorkap open.

Dit zijn maar details, maar via de verwijzing naar Latour komen we wel bij een kwestie in het hart van de techniekfilosofie. Naar aanleiding van *Je hebt wél iets verbergen* wil ik daar iets verder op ingaan.

Deze filosofische problematiek komt in het boek vooral naar voren rond het begrip van autonomie in relatie tot techniek. Dat thema sluit aan bij de verschuiving van de betekenis van privacy van bescherming tegen surveillance naar bescherming tegen beïnvloeding. Autonomie betekent immers zelf-wetgeving, zelfbepaling. Ook als het gebruik van sensors die allerlei data verzamelen niet tegen te houden valt, dan willen we wel zelf ons eigen gedrag blijven bepalen. In die zin is autonomie dus een onderliggende waarde. In het boek worden filosofische denkers als Evgeny Morozov, Peter-Paul Verbeek en Mireille Hildebrandt aangehaald. Zij komen er ook niet helemaal uit, waaruit maar blijkt dat autonomie in relatie tot techniek echt een filosofische uitdaging vormt voor onze tijd.

De techniekfilosofie buigt zich over de invloed van techniek op ons leven. De boeiende ontdekking is dat onze afhankelijkheid van techniek heel diep zit. Zonder techniek had de menselijke soort zich niet in de huidige vorm ontwikkeld. Onze manier van bestaan is ten diepste met techniek verweven. Dit leidt tot de vraag wat onze verwevenheid met techniek betekent voor een ethisch perspectief op techniek. De spannende, urgente en nog niet goed beantwoorde vraag is de volgende: Als we meer en meer ontdekken en erkennen hoe groot de invloed van techniek op ons leven is, gaat dat dan niet één op één ten koste gaan van onze autonomie? Kunnen we onszelf zijn, blijven of worden onder met zoveel toezicht en beïnvloeding door techniek? Of gaan we kopje onder en verliezen we te veel autonomie en daarmee ten slotte “onzelf”?

Niets meer te verbergen

Een manier om de filosofische dimensie van het privacy-debat in tijden van Big Data en Intelligente omgevingen naar voren te brengen is om te zien hoe we de uitspraak dat we niets te verbergen hebben op verschillende manieren kunnen lezen. “Ik heb niets te verbergen” wordt om te beginnen vaak gebruikt samen met een andere veelgehoorde uitspraak: “Men mag gerust alles van me weten”. Alleen als je iets op je kerfstok hebt, dan zou je iets te verbergen hebben. Het is dan dus positief als je kunt zeggen dat je niets te verbergen hebt.

Dat we niet te verbergen hebt, daarmee kun je echter ook bedoelen: “men weet alles toch al van me”. Dan is de betekenis negatief in moreel opzicht. Privacy zou erg waardevol zijn, maar is helaas al lang verloren. Wat overeenkomt met de eerste betekenis is dat er in beide gevallen een “ik” is, dat vervolgens meer of minder privacy wordt gegund en dat zelf meer of minder aan de eigen privacy hecht.

Maar, “ik heb niets te verbergen” kan ook betekenen dat je niet meer zo weet wie die “ik” eigenlijk is. Wat heb ik eigenlijk te verbergen, wie ben ik eigenlijk zelf nog? Als je niets hebt om te laten zien, dan heb je ook niets om te verbergen. Dit is de betekenis van niets meer te

verbergen hebben die het meest te maken heeft met de vraag naar autonomie. Wat je privacy is, wat je voor jezelf wilt afgrenzen omdat het bepaalt wie je bent wordt een opgave. Een dimensie van die vraag is *wat we moeten beschermen* en of dat nog wel kan in een wereld met slimme beïnvloeding van alle kanten. Een andere dimensie van de vraag is *of we de vraag wel genoeg stellen*.

Stel dat we die beïnvloeding nauwelijks zien en er geen vragen over stellen, laat staan ertegen willen opstaan. Zijn we dan niet bezig onszelf als mens in te laten slapen? Om dit nog een stap verder uit te werken lijkt het behulpzaam om overgang van surveillance naar beïnvloeding preciezer te karakteriseren. Het werk van de filosoof Michel Foucault is daarvoor erg interessant. Niet alleen is hij bekend als denker over surveillance en macht, maar hij onderzocht bovendien hoe de mens door het alles willen weten en beheersen dreigt uitgeveegd te worden, of in te slapen.

Van surveillance naar geautomatiseerde beïnvloeding

Foucault is een heel bekende denker als het gaat over privacy en techniek, vooral omdat hij in *Surveiller et punir* uit 1975 een beroemde analyse geeft van het Panopticon van Jeremy Bentham uit het einde van de 18^e eeuw. Volgens Bentham was deze bouwkundige constructie waarin iedereen onder voortdurend toezicht gehouden kan worden het ideale middel om het beste in de mens naar boven te halen, de mens moreel te laten opbloeien. Foucault daarentegen zag het Panopticon als embleem voor een nieuwe vorm machtsuitoefening in de moderne samenleving die gedisciplineerde individuen van ons maakt.

En die analyse is heel actueel. Dat geldt des te meer als we meenemen dat in de ideeën van Bentham en ook in het commentaar van Foucault in de ultieme panoptische maatschappij alle mensen onderling elkaar controleren. Het gaat Foucault dus niet zozeer om verzet tegen de heersende macht. Het gaat om de vraag of een maatschappij waarin alles en iedereen zichtbaar is een realistisch idee is. Zijn stelling is dat van dat ideaal weinig terecht gekomen is, want juist vanaf de tijd van Bentham werd in instituties als fabrieken, scholen, ziekenhuizen en het leger het gedrag van mensen via strikte procedures gedisciplineerd.

Terwijl Bentham veronderstelde dat totale transparantie zou leiden tot een ideale samenleving waarin iedereen als vanzelf volgens de rede handelt en het goede doet, benadrukt Foucault ten eerste dat er in de praktijk sprake is van een nieuwe vorm van dwang. Ten tweede krijgen we in de vorm van instituties en procedures een anonieme machtsstructuur die in de weg staat van de gedroomde transparante maatschappij. De slimme technologie van vandaag geeft een uitvergroting van beide elementen te zien. Dataverzameling is vaak direct gekoppeld aan beïnvloeding. De sensors en processors doen hun werk veelal onzichtbaar.

Voorheen ging privacy over de bescherming tegen toezicht en dataverzameling. Voortaan moet privacy ook gaan over de bescherming tegen de beïnvloeding door slimme technologie. Hoe kunnen we de verandering beschrijven? In het ene geval is het resultaat van surveillance en dataverzameling dat *de kaarten op tafel komen te liggen*. Op grond daarvan worden beslissingen over jou genomen. Dat doen mensen. Het zijn bewuste beslissingen. Zelf ben je ook op de hoogte, of je nu wel of zelf mag meebeslissen.

In het andere geval worden het anonieme systemen die data verzamelen en daar algoritmen op los laten die leiden tot een ingreep in jouw leven. Denk daarbij aan welke advertenties je te zien krijgt en de lichten op kantoor die automatisch aangaan. Dat soort inmenging in ons leven en bijsturing van ons gedrag zal in de toekomst intensiever worden. Dan verandert bijvoorbeeld de verlichting van kleur om je stemming bij te sturen. Gezondheidssensoren bepalen welke maaltijd je krijgt. Pogingen om het verkeer te optimaliseren bepalen welke route je auto neemt. Op basis van profilering van je persoonlijkheid selecteren social network sites met wie je in contact komt. Enzovoort.

In dit geval weet je zelf niet zo goed hoe je in de gaten wordt gehouden, wat er verzameld wordt, en hoe en waarvoor de informatie gebruikt wordt. Het zijn ook geen mensen die dat over jou beslissen, maar anonieme systemen. Het zichtbaar maken wordt overgeslagen. *De kaarten komen nooit open en bloot op tafel te liggen.*

Bij alle toezicht en beïnvloeding: wat is de mens?

Een boeiende en dringende vraag is of in een wereld vol slimme technologie alles, inclusief de mensen, in meet-regelsystemen worden gevangen, waarin mensen niet meer hoeven te denken. Je mag misschien nog wel denken, maar het voegt niets toe, want op basis van metingen en profilering weten de systemen al wat de beste keuze voor je is over wat je gaat eten, welk vermaak je het best zal bevallen, welke baan het best bij je past en idem dito welke partner. In dit geval zijn wij mensen voornamelijk een passief onderdeel van een meet- en regelsysteem.

De hele dimensie van het bewustzijn, van bewust je eigen gedrag bepalen, raakt dan in een sluimertoeestand. Als slimme apparaten alles al voor je bepalen dan hoef je zelf minder te denken. "Ik heb niets te verbergen" betekent dan dat je zelf een soort apparaat bent geworden met input en output maar zonder een innerlijk leven, een bewustzijn, een "ik" dat ertoe doet en dat het verbergen waard zou zijn. Hoe erg dat precies is, is een grote vraag en misschien onmogelijk te beantwoorden. Het vraagstuk is zo gecompliceerd en ook boeiend vanwege de techniekfilosofische les dat techniek weliswaar gevaren voor mensen met zich brengt, maar dat de mens er toch vooral ook van afhankelijk is voor zijn bestaan en ontstaan.

Makkelijke antwoorden en oplossingen zijn er dus niet. Maar er wordt op zijn minst iets duidelijk over de aard van de vragen rond privacy. Er ontstaan wel nieuwe manieren om het probleem te zien en in te kaderen. Privacy had voorheen vooral te maken met surveillance en dus met zichtbaar maken. In een wereld vol geautomatiseerde en slimme technologie gaat het steeds meer om het meten, doorrekenen en bijsturen van gedrag op een manier die grotendeels aan het oog onttrokken is. Dat is beïnvloeding achter onze rug om, waarbij de stap van het zichtbaar maken wordt overgeslagen. Surveillance en correctie veronderstelden en verstevigden het ideaal van een zelfbewuste mens. Bij sensing en beïnvloeding is die vorm van reflectie niet nodig en niet mogelijk. De reflectie over ons gedrag komt dan in de algoritmes te zitten en gebeurt niet meer door onszelf op het moment zelf. Zijn we dan nog mensen? Of wat voor mensen zijn we dan?

Wakkere mensen blijven of in slaap dommelen?

Een manier om dat vraagstuk in te kaderen is om opnieuw aan te haken bij Michel Foucault, nu niet bij *Surveiller et punir*, maar bij zijn eerdere grote studie *Les mots et les choses* uit 1966. Dat boek handelt op abstractere wijze over de vraag wat de mens is. Juist doordat in de moderne tijd met wetenschap en techniek wordt geprobeerd alles te weten te komen over de mens met zijn zelfbewuste leven, wordt dat zelfbewuste leven omgevormd tot een blind automatisme. De beïnvloeding door slimme technologie maakt deze analyse heel concreet. En vandaar dat het past om te eindigen met een beeld van Foucault dat hij zelf voorafgaand aan zijn werk over surveillance en macht had uitgewerkt: de mogelijkheid dat de mens zich laat inslapen.

Foucault sluit hier aan bij Immanuel Kant. Niet de Kant van de kritiek van de rede die autonomie als universele waarde en als noodzakelijke voorwaarde voor ethiek poneert. Maar de Kant die in zijn denken over antropologie en over de destijds actuele gebeurtenissen van de Verlichting benadrukt dat eigenstandig denken en autonoom handelen vraagt om moed, inspanning en oefening.

Kant werd uiteraard beroemd met zijn *Kritieken* waarin hij het juiste gebruik en de grenzen van de rede onderzocht. Daarmee ontwaakten we uit wat hij noemt een *dogmatische sluimer*. Onterechte metafysische dogma's werden ingeruild voor eigen onderzoek. Wetenschap en techniek floreerden binnen dat nieuwe kader.

Daarentegen haakt Foucault aan bij Kants denken over autonomie als eigenschap die inspanning vraagt en in slaap kan sukkelen. Nauwelijks wakker uit de metafysische sluimer zouden we volgens Foucault dreigen in een *antropologische slaap* te dommelen. De autonome mens is volgens Foucault een mogelijkheid die mensen zelf moeten verwerkelijken, telkens opnieuw, in wisselwerking met de omstandigheden. Deze zelfverwerkelijking kan nooit met wetenschap en techniek helemaal gecontroleerd worden. Het meest bepalende voor wat de mens is, is juist de voortdurende poging van mensen om zich los te maken van, of een eigen draai te geven aan de situatie waarin ze zitten en waardoor ze bepaald worden.

Slot

Je hebt wél iets te verbergen is van harte aan te bevelen. Het biedt een inzicht die hard nodig is in de duistere wereld van de data. Daarbij wordt ook een aantal ideeën over privacy aangehaald en helder besproken. De roep om een tegenmacht wordt op een evenwichtige en inspirerende manier gebracht. Het boek roept ook vragen op die te groot zijn om te beantwoorden: wat is autonomie in een wereld van beïnvloeding door technologie? Theoretisch heeft die vraag misschien wel geen definitief antwoord. Maar het onderzoekswerk dat in dit boek wordt gepresenteerd kan ook werken als een *wake up call*, die niet vertelt wat autonomie is in theorie, maar die stimuleert dat mensen opstaan om in de praktijk zoveel mogelijk autonomie te verwerkelijken.